

УДК 101.9 (477)

Л.Г. ЧИРКА

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**Чирка Леонід Григорович** – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

У статті проаналізовано філософський антропоцентризм Григорія Сковороди. Показано, що його теорія самопізнання є своєрідною актуалізацією ортодоксальної християнської думки на ґрунті українського бароко.

Ключові слова: людина, нація, самопізнання, бароко.

В статье проанализировано философский антропоцентризм Григория Сковороды. Изображено, что его теория самопознания есть своеобразной актуализацией ортодоксальной христианской мысли на принципах украинского барокко.

Ключевые слова: человек, нация, самопознание, барокко.

The article analyzes Hryhory Skovoroda's philosophical anthropocentrism. It shows that his theory of self-cognition is an idiosyncratic realization of an orthodox Christian thought based on Ukrainian baroque.

Key words: person, nation, self-cognition, the baroque.

© Л.Г. Чирка, 2013

Постановка проблеми. Порушена тема не є новою у сучасному сквородинознавстві, тож автор ні в якій мірі не претендує на першість у висвітленні даного питання. Ось уже протягом кількох тисячоліть мислителі роздумують над складним питанням, яке ж головне призначення людини, в чому криється основний зміст її буття. Адже людина не лише перебуває в центрі подій, а є безпосереднім учасником, а інколи і творцем усіх процесів – весь світ обертається довкола людини. Тож зовсім не дивно, що в науці сформувався цілий напрямок, метою котрого є не просто дослідження поглядів того чи іншого мислителя, а насамперед вивчення ідейного підґрунтя, котре могло спричинити розвиток антропологічних концепцій. Адже кожна нова доба – це не стільки початок чогось нового, скільки логічне продовження попереднього напрямку, але вже на іншому світоглядному рівні.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед досліджень сквородинівської антропології варто відмітити колективну розвідку «Проблема людини в українській філософії XVI – XVIII ст.», котра є чи не найпершим більш-менш ґрунтовним дослідженням вказаної проблеми у пострадянський період. Філософська спадщина українського мислителя, у даному дослідженні, постає не відірвано, а в контексті розвитку національної традиції. Заслужують на увагу розвідки В. Прокопенка, А. Романця, дослідника з діаспори Д. Козія, котрий вбачав у сквородинівській теорії самопізнання три аспекти. Водночас антропологія Г. Сковороди привертала увагу не лише вітчизняних, а й дослідників з ближнього і «дальнього» зарубіжжя. Так, Конєва Л. А., Конєва А. В., у розвідці «Антропологічне ідеї в руській релігійно-філософській традиції» відводять спадщині Г. Сковороди цілий розділ, хоча і розглядають його як представника російської культури. Але це далеко не весь список досліджень, що розкривають сутність людини у філософії Г. Сковороди, оскільки до цієї теми, так

чи інакше, зверталися ледве не всі дослідники його спадщини. Більше того, кожна нова розвідка з одного боку повторювала попередню, а з іншого – вносила якийсь новий струмінь. Сковородинівський заповіт – «світ ловив мене, але не впіймав», зіграв наче злий жарт із дослідниками його творчості. Мислитель так і лишився загадковим і непізнаним. Подібно тому, як мислитель був перебірливий у виборі друзів, таким же «перебірливим» він лишився і по відношенню до своїх дослідників. Посправжньому мислитель відкривається лише тим, хто приходить до нього із чистим серцем і світлим розумом. Він подібний «солнечному сяянню: отвори только вход ему в душу твою» [8, 335]. Тут відкривається ще одна грань містики Григорія Сковороди – навіть після смерті він не підпускає до себе «вовків в овечій шкурі». Але містика – це простір зовсім іншого дослідження.

Метою ж даної публікації є аналіз філософсько-антропологічних поглядів Г. Сковороди, виявлення характерних рис, що вплинули на духовне буття людини і усвідомлення нею власного призначення у суспільному житті.

Виклад основного матеріалу. Гуманістичні традиції звеличення людини та увага до її духовного самовдосконалення, вказування шляхів єднання людини з Богом – чи не найхарактерніші риси національної філософії XVI-XVIII століття. Саме в таких умовах формувалася філософський світогляд Г. Сковороди.

Творчість українського мислителя завершила собою не лише давнє національне письменство, а й відзначила занепад цілої епохи, що увійшла в історію під назвою бароко. Звертаючись до традиційно барокових образів, Г. Сковорода збагатив цей стиль новими інтерпретаціями. Насамперед, він заперечив такі традиційні барокові теми, як «суєта» і «життя є сон», що було зумовлено як глибокою вірою, так і соціальним станом українського народу. Лише глибока віра та щире бажання бути корис-

ним своєму народові, допомогти йому в скрутний час, змушують мислителя глибоко по-філософськи обґрунтувати основні життєві потреби суспільства та особистості. І що головне – особистості свідомої та громадськи активної. Але для цього спершу необхідно заглибитись у власну природу, віднайти «Я» дане від Бога. Коли людина ухиляється від самопізнання, то тим самим вона ухиляється від Божої ласки, що, на думку українського філософа, приводить до порушення світової гармонії та втрати благ даних людині природою. Так, ще Псевдо-Діонісій Ареопагіт у трактаті «Про церковну ієрархію» стверджував: «Людське ество, що спочатку нерозумно відпало від божественних благ, спостигло багатопристрасне життя і кінець тлінної смерті, оскільки було природно, щоб згубний відступ від істинної благості і поступка священного райського заволодіння тому, що супротивне божественним благам, породило грішника, який за власною схильністю волі і за звабливою й ворожою спокусою від суперника повстав на животворне іго; а звідси вічність замінила вічна смерть» [4, 109].

Якщо людина не пізнала себе, то пізнання зовнішнього світу стає неможливим. «Если хотим измѣрить небо, землю и моря, должны, во-первых, измѣрить самих себе с Павлом собственною нашею мѣрою... А не измѣрив себе прежде, что пользы знать мѣру в прочіих тварях?» [8, 167].

Усвідомлюючи значення самопізнання в духовному розвитку людини, для Г. Сковороди була незрозумілою наявність злої, яка, задовольняючи людину лише зовнішнім пізнанням, відволікає від пізнання «іскри Божої». Адже творячи людину, Бог, за твердженням християнських богословів, створив її непричетною до зла. Але, піддавшись спокусі, людина згрішила з власної волі. Подібної думки притримувався і Г. Сковорода, стверджуючи, що «не одна, но две воли тебе даныя ... Двь воли есть то, сугубо естествен путь – десный и шуий. Но вы возлюбивше волю вашу паче воли божіа, вьчно сокрушается на пути грѣшных» [8, 91]. Божя заповідь окреслювала людині шлях, яким вона могла досягти «обоження» – шлях відречення від усього плотського, від усього, що суперечить Божественній природі. Коли б людина беззажестежно прийняла Божі заповіді, то, відмовляючись від заборонених плодів, вона зреклася б усього, що стоїть на перешкоді до єднання з Абсолютом. Але людина, знехтувавши заповіддю, попала під вплив диявола. «Діавол, украв у человека добрую мысль, перекидает будто съть и препону через добрый путь, а сим самым сводит и переводит его на путь зол» [9, 74]. Єдиний спосіб врятуватися – «надобно храбро стоять и не уступать мѣста діаволу: противетеса – и бѣжит от вас» [8, 350]. Богоуподібнення людини, пізнання її як особистості що стоїть над «юрбою», давало можливість українському мислителю звільнити людину від усвідомлення своєї безпорадності, другорядності та непотрібності в довоклишньому світі. Лише така людина за будь-яких обставин зробить вибір на користь добра а не зла .

На думку Г. Сковороди, людину переслідує зло двох видів: «Крім космічного абсолютного зла, є ще зло, яке людина спричиняє собі сама і з яким

повинна боротись і знищувати. Крім того, є зло що його людина, згідно з Божим законом нерівності, по своїй мірі одержує від Бога змішане з добром, бо не існує ні один який-небудь спосіб життя вільний від неприємностей» [1, 98-99]. Адже, на думку Г. Сковороди, якщо Бог змішує солодке і гірке, то здійснює це насамперед тому, що, будучи справедливим «змішує всі речі». Але водночас філософ не погоджувався з думкою що, зло повинне співіснувати поряд із добром. Уявляючи зло як «космічну силу» що суперечить добру, Г. Сковорода закликав усувати його силою християнської моралі, християнської любові до ближнього. Розглядаючи вчення Г. Сковороди про внутрішню людину, Д. Чижевський виділяє чотири етапи (ступені) її пізнання:

- перший ступінь є підготовчий і полягає в усвідомленні того, що внутрішня людина взагалі існує;

- другий ступінь – спроби пізнання в собі внутрішньої людини, що утворює підвалини для єднання з нею;

- третій ступінь – це боротьба внутрішньої людини з зовнішньою, де в разі перемоги першої відбуваються «другі народини» людини, власне її «утворення», бо існування її як зовнішньої є ілюзорним;

- четвертий ступінь є розквіт внутрішньої людини, яка набуває божественних атрибутів [12, 23].

Перебуваючи у всесвіті, людина, за переконанням національного мислителя, відображає його будову та внутрішні закони розвитку, котрі бачаться нею наче у «двох дзеркалях». Мотив «дзеркала» був підказаний ідеєю відображення, переконаністю барокового мислителя у тому, що будь-який предмет, істота чи явище можуть мати своє відображення; більше того, дзеркало – один з важливих компонентів емблематичної системи бароко. Але слід зауважити, що мотив «зеркала» передбачає не «довільне копіювання», а щораз нове відображення, котре відбувається як із іншого пункту, так і у новому ракурсі. При цьому, на думку Г. Сковороди, сама людина, її зовнішність та плоть, є лише відображенням, так би мовити тінню власно прихованої сутності. У «Діалозі про давній світ», український мислитель, наслідуючи традиції бароко, говорить про людей як про дзеркальні копії Бога: «Стань же, если хочишь, на равномъсть и вели поставишь вкруг себе сотню зеркалъ вьнцем. В то время увидишь, что един твой тѣлесный болван владѣет сотнею видов, от единого его зависящих. А как только отнять зеркала, вдруг всѣ копіи сокрываются во своей исконности... Сія тварь... образуєт лицевидным дѣяніем невидимую и присносущую силу и божество того человека, коего всѣ наши болваны суть аки бы зеркаловидныя тѣни, то являющіеся, то ищезающіи при том, как господня стоит неподвижна вольки...» [8, 313]. Саме з такого подвоєння, за твердженням Л. Ушкалова, виникла вся парадоксальність барокової поетики, в основі котрої лежала можливість зовнішньої невідповідності копії з оригіналом, відображення – із відображуваним предметом, явищем. Розглядаючи людину як «мікрокосм», Г. Сковорода приходив до необхідності з'ясування особливостей цього зв'язку – «мікро-

косму» із «макрокосмом». За твердженням мислителя, «все то, что существует в великом мірь существует и в малом, и что возможно в малом мірь, то возможно и в великом, по соответствию оных и по единству всеисполнение исполняющего духа»[9, 469]. У людині український філософ вбачав дві природи – внутрішню та зовнішню. На цю обставину звертав увагу ще Йоан Дамаскин, значаючи, що «...одну природу Він створив подібну Собі (оскільки подібна Богу розумна природа і осягається лише одним лише розумом), другу ж – розміщену, звичайно, за всіма напрямками, досить далеко, оскільки вона, відповідно доступна лише почуттям... Бог своїми руками творить людину з видимої і невидимої природи, як за Своїм Образом, так і подобою: тіло створив із землі, душу ж, наділену розумом, дав їй через посередництво свого духу... Тіло і душа створені одночасно; а не так, як базикає Ориген, що одна раніше, а друга опісля»[3, 151-152].

Викремивши людину в окремий світ, український мислитель ствердив право кожної людини на свій індивідуальний іманентний світ – створений відповідно до власних здібностей. Саме ту людину, якій під силу не лише створювати індивідуальний світ, а й керувати ним, Г. Сковорода ототожнював із Богом, називаючи її «істинною людиною».

Зовнішня людина, проходячи акт «перенародження» у внутрішню, пізнає справжній сенс буття – пізнає Бога. Г. Сковорода відстоював чітку позицію, що внутрішня людина – не абстрактна істота, і не платонівський «ейдос», а «Божа іскра», котра із самого початку криється в кожному із нас. Але пошук внутрішньої людини має особливий, індивідуальний характер – кожен із «сліпого» має стати «зрячим». «...Пойди домой и вырой зъницы твои, погребенныя в мѣху твоєм. Принеси онаы сюда. В то время обновишься тебѣ храм сей и почувствуешь услаждающее тебе твоє блаженство»[9, 136]. Самопізнання, яке розкриває в людині «істинну людину», – це акт її «другого народження», народження від духу. Оновлюючись, людина знаходить в собі «нетлінну людину», людину рівну Богові. Вдруге народитися – значить знайти в собі те, «что быть никогда не начинаю...»[9, 43]. Якщо тілесна, «зовнішня» людина обмежена і її дії чітко регламентуються простором і часом, то духовна людина – вільна від будь-яких пут та обмежень. Якщо тілесна людина може пізнавати лише народжене від плоті, не вдаючись у сутність речей та явищ, то духовна людина своїм «божим оком» пізнає за емпіричним щось глибше і значиміше – пізнає невидиму натуру. Невидима внутрішня людина – вічна, оскільки невидимість не виникає й безслідно не зникає. Зникає лише зовнішня оболонка – тіло, яке Г. Сковорода зневажливо називав «піском», «травою», «тлінню», тоді як внутрішній світ, духовність людини існують вічно. Усі предмети «вся різноманітність явищ світу, що символізують вічність, без людини є пустими. Сковорода вчить, що певний символ набуває значення лише тоді, коли зв'язок між знаком і позначуванним усвідомлюється людиною»[5, 200].

Поштовхом до другого народження, на думку

українського мислителя, можуть бути страждання. Така позиція Г. Сковорода певною мірою опиралася на вчення Йоана Дамаскина, Оригена, Псевдо-Діонісія Ареопагіта та інших мислителів середньовіччя, котрі в стражданнях вбачали один із шляхів до Царства Божого. Адже лише страждання, на їхню думку, очищають душу від скверни і наближають людину до Творця. Людину, котрій під силу керувати своїми пристрастями та відмовитись від матеріальних благ заради духовних, згідно з християнською традицією, вважали героєм. Він, як і герой будь-якої епохи, – воїн, але воїн розп'ятого Христа, і його зброя не спис та меч, а терпимість, всепрощеність і любов до своїх мучителів. Завдаючи собі страждань, людина приносить себе в жертву, але в нагороду отримує безсмертя. Г. Сковорода доводить, що людина зможе досягти повноти щастя тоді, коли в щоденному своєму житті, відмовившись від примарних буденних вигод, піде шляхом християнського добродія. Так, в одному з листів до М. Ковалинського, український мислитель писав:

Трьох ворогів бачить воїн Христа,
З ними йому завжди доводиться воювати.
Перший ворог його – ти, нарум'янена мавпо, ти,
світе,
Який наш вождь називає прикрашеною труною.
Другий ворог – знадливе тіло жінки,
Яке завжди спокушає мужчину до зла.
Третій і останній ворог, ще небезпечніший, - злий
демон.
Батько глупоти, від якої походить всяке зло.
Ну молодий воїне Христа! Куй собі меч!
Пам'ятай, що наше життя – це безперервна
боротьба.

Але, водночас Г. Сковорода нагадує і про веселість боголюбних сердець, значаючи, що й Христос ніс радісну звістку, визволяв від скорботи та закликав до себе пригноблених, обіцяючи їм душевний спокій. «Прийдіть до Мене, усі стурдовані та обтяжені, – і Я вас заспокою! Візьміть на себе ярмо Моє і навчіться від Мене, бо Я тихий і серцем покірливий, – і «знайдете спокій душам своїм»[Мт. 11:28, 29].

Паралельно Нарцису ідеалом справжньої людини у філософії Г. Сковорода виступає Христос, шлях якого на Голгофу можна трактувати не інакше, як процесом самопізнання. Символічна людина Христос виступає у нього як еталон у процесі пізнання «внутрішньої» людини. Ісус Христос не сотворений Богом, – «Він народився від Бога. Народився в глибинному містичному, таємничому, божественному сенсі, – роз'яснював це питання Олександр Мень. – В Біблії, як і взагалі у східних мовах, слово «син» означає безпосередньо причетний. Людину, яка подавала надії, називали сином надії. Людину, сповнену добра і зла, називали сином погібелі... Тобто, поняття «син» означало не просто народжений по плоті, а духовну внутрішню приналежність»[10, 83].

Отже, в центрі сковородинівської антропології стоїть принцип проголошений ще Сократом, – «пізнай себе», «пізнай чим ти є». Самопізнання для Г. Сковорода – початок мудрості, де людині, за

твердженням В. Ерна, відведено роль «ключа» від усіх таємниць життя. Людина, за твердженням Г. Сковороди, не тремтячий раб, а істота, що не зупиняється на досягнутому; істота, що весь час прагне до пізнання чогось нового, невідомого. Вона перебуває на землі для того, аби здійснити і розвинути свої прагнення, що стає можливим, знову ж таки, лише завдяки самопізнанню. Отже, як бачимо, проблема самопізнання тісно пов'язана із формуванням сенсу життя людини, із пошуками цього сенсу і його реалізацією у вчинках людини. «Самопізнання людини і світу (через людину світ пізнає сам себе) завершується з'ясуванням сенсу буття макро- і мікрокосму, і цей сенс є головною мотиваційною підмогою вчинкових дій, спрямованих на утвердження людини у світі, усвідомлення нею своєї гідності. Залежно від визначення сенсу буття людина обирає спосіб життя, спосіб свого існування у світі – природному й соціальному, визначає відповідну стратегію дій» [7, 8].

Український мислитель стверджує, що пізнання внутрішньої людини – це пізнання людиною Бога, який у кожній людині є справжньою людиною. «Вездь єсь бог. К чому ему переходить с мѣста на мѣсто, от одной внѣшности к другой. Да гдѣ ж его ближе искать для тебя, как в тебе са-

мом? Удивително, если б землемѣр в другом мѣсте сыскать центр земли был в силах, а под самим бы собою не мог. А если сыщеш, тогда он в тебѣ, а ты ему явишся» [8, 246].

У такому зверненні людини до самої себе, у її поверненні із матеріального мороку до духовних засад свого буття, розкривається індивідуальний зв'язок макро- і мікрокосму. Процес самопізнання – не одномоментний акт, котрий чітко визначається проміжком часу, а процес, що відбувається протягом усього свідомого життя людини. Це начебто нескінченний рух за спіраллю, коли з кожним новим витком особа не просто повторює попередній виток (етап свого життя), а морально удосконалюється, стає на ступінь ближчою до Абсолюту. Але цей рух супроводжується внутрішньою боротьбою і душевною мукою, що сприяє народженню прагнення до гармонії. Варто відмітити, що Г. Сковорода поєднує в самопізнанні інтелектуальний акт із вольовим творчим зусиллям.

В імперативі «пізнай себе» прихований другий імператив: стань собою, видобудь із своїх глибин свою духовну суть, здійсни своє призначення! Самопізнання ставить перед кожною особою мету: утворити духовну особистість.

Рецензент Шевцов С.В. – д.філос.н., проф.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валявко Ірина. Філософія Григорія Сковороди в осмисленні Дмитра Чижевського / Ірина Валявко. - К., 1996.-55с.
2. Гузар Ірина. Україна в орбіті Європейської мислі: від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / Ірина Гузар. – Торонто – Львів, 1995. 174с.
3. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. – Ростов-на-Дону, 1992. –446с.
4. Мозговий І. П. Неоплатонізм і християнство / І. П. Мозговий. – Суми, 1997.-384с.
5. Проблема людини в українській філософії XVI –XVIIIст. – Львів, 1998.-329с.
6. Прокопенко В. Метафізика людини Сковороди та світова філософська традиція // Зб. ХІФТ, 1993.- Т.1.- С.23-29.
7. Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали.- К.: Наукова думка, 1992-382с.
8. Григорій Сковорода // Повне зібрання творів: у 2 т. / Григорій Сковорода; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1.
9. Григорій Сковорода // Повне зібрання творів: у 2 т. / Григорій Сковорода; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.2.
10. Сулима Віра. Біблія в українській літературі / Віра Сулима. – К.: Освіта, 1998.-400с.
11. Нічик В. Петро Могила / В. Нічик. – К., 1997. –328с.
12. Чижевський Дмитро. Історія української літератури: Від початку до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль: Феміна, 1994. – с. 242.